ACUMEN: INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
ISSN: 3060-4745 IF(Impact Factor)10.71 / 2025 Volume 3, Issue 11

BANKLARDA NOMODDIY AKTIVLAR MOHIYATI, TURLARI VA ULARNI HISOBGA OLISH

Ilmiy rahbar: Esanov Oybek Madatovich

Talaba: Hamroyeva Gulbahor G‘affor qizi

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida nomoddiy aktivlarning iqtisodiy mohiyati, ularning turlari hamda buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi o‘rganiladi. Bank faoliyatida dasturiy ta’minot, mualliflik huquqi, patent, litsenziya va gudvill kabi nomoddiy resurslarning ahamiyati yoritiladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan tijorat banklari hisobvaraqlar rejasi asosida nomoddiy aktivlarni tan olish, dastlabki qiymatini shakllantirish, amortizatsiya hisoblash va balansdan chiqarish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, nomoddiy aktivlar hisobining bank moliyaviy holati va raqamli xizmatlar samaradorligiga ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: nomoddiy aktivlar, tijorat banki, dasturiy ta’minot, litsenziya, patent, mualliflik huquqi, gudvill, amortizatsiya, qadrsizlanish, buxgalteriya hisobi.

Аннотация: В статье рассматриваются экономическая сущность нематериальных активов коммерческих банков, их виды и порядок отражения в бухгалтерском учёте. Раскрывается значение программного обеспечения, авторских прав, патентов, лицензий и гудвилла в банковской деятельности. На основе плана счетов коммерческих банков, утверждённого Центральным банком Республики Узбекистан, анализируются признание нематериальных активов, формирование первоначальной стоимости, начисление амортизации и списание. Особое внимание уделяется влиянию учёта нематериальных активов на финансовое состояние банка и эффективность цифровых услуг.

Ключевые слова: нематериальные активы, коммерческий банк, программное обеспечение, лицензия, патент, авторское право, гудвилл, амортизация, обесценение, бухгалтерский учёт.

Abstract: This article examines the economic substance of intangible assets in commercial banks, their main types and accounting treatment. It explains the role of

software, copyrights, patents, licences and goodwill in banking operations. Based on the chart of accounts approved by the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, the article discusses recognition, initial measurement, amortisation and derecognition of intangible assets. It also considers how intangible asset accounting affects a bank's financial position and the efficiency of digital banking services.

Keywords: intangible assets, commercial bank, software, licence, patent, copyright, goodwill, amortisation, impairment, accounting.

Kirish

Bugungi kunda bank tizimida raqamli texnologiyalar, masofaviy xizmatlar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining keng qo‘llanilishi bank aktivlari tarkibida nomoddiy aktivlarning ahamiyatini oshirmoqda. Mobil banking, internet-banking, to‘lovlarni qayta ishlash platformalari, ma’lumotlar bazalari va axborot xavfsizligi dasturlari bankning kundalik faoliyatida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu resurslar jismoniy shaklga ega bo‘lmasa-da, bankka uzoq muddatli iqtisodiy naf keltirishi mumkin.

Nomoddiy aktivlarni to‘g‘ri hisobga olish bank moliyaviy hisobotining ishonchliligini ta’minlash, xarajatlarni tegishli davrlarga taqsimlash va aktivlardan foydalanish samaradorligini baholash uchun zarur. O‘zbekiston tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishda Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan hisobvaraqlar rejasi muhim me’yoriy asos hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi banklarda nomoddiy aktivlarning mohiyati, turlari va ularni hisobga olish mexanizmini amaldagi me’yoriy hujjatlar asosida yoritishdan iborat.

Asosiy qism

Nomoddiy aktivlar — moddiy-ashyoviy shaklga ega bo‘lmagan, identifikatsiyalanadigan, bank tomonidan nazorat qilinadigan va kelgusida iqtisodiy naf keltirishi kutiladigan nomonetar aktivlardir. Bank uchun bunday aktivning qiymati uning jismoniy ko‘rinishida emas, balki undan foydalanish huquqi, texnologik imkoniyati va kelgusida xizmat ko‘rsatish jarayoniga qo‘shadigan hissasida namoyon bo‘ladi.

Nomoddiy aktivni tan olishda bir nechta mezonlarga e’tibor beriladi. Birinchidan, aktiv boshqa resurslardan ajratib identifikatsiya qilinishi yoki shartnomaviy yoxud qonuniy huquqlardan kelib chiqishi kerak. Ikkinchidan, bank mazkur resurs ustidan nazoratga ega bo‘lishi lozim. Uchinchidan, undan kelgusida

iqtisodiy naf olish ehtimoli mavjud bo‘lishi va qiymati ishonchli o‘lchanishi zarur. Faqat shu shartlar bajarilgandagina xarajatlarni nomoddiy aktiv sifatida tan olish mumkin.

Banklarda uchraydigan nomoddiy aktivlarning eng keng tarqalgan turi dasturiy ta’minotdir. Bunga bankning avtomatlashtirilgan tizimlari, mobil ilovalari, internet-banking platformalari, elektron to‘lovlarni qayta ishlash dasturlari, mijozlarni identifikatsiya qilish va risklarni boshqarish tizimlari kiradi. Dasturiy mahsulot bank tomonidan nazorat qilinishi va uzoq muddat foydalanilishi ko‘zda tutilgan bo‘lsa, tegishli mezonlar asosida nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi mumkin.

Ikkinchi tur — litsenziyalar va foydalanish huquqlari. Banklar ayrim dasturlar, texnologiyalar yoki ma’lumotlar bazalaridan foydalanish uchun litsenziya sotib oladi. Litsenziya shartnomasida foydalanish muddati, hududi, foydalanuvchilar soni, uzaytirish shartlari va boshqa cheklovlar belgilanadi. Ushbu shartlar aktivning foydali xizmat muddatini va qiymatini aniqlashda muhimdir.

Uchinchi tur — patentlar va mualliflik huquqlari. Bank tomonidan sotib olingan yoki qonuniy ravishda nazorat qilinadigan maxsus algoritmlar, dasturiy kodlar va boshqa intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlar shular jumlasiga kirishi mumkin. To‘rtinchi tur — savdo belgilari va boshqa qonuniy himoyalangan huquqlar. Bunda ichki yaratilgan brend yoki mijozlar bazasi bilan bog‘liq xarajatlarni avtomatik ravishda aktiv sifatida tan olish mumkin emas; tan olish uchun tegishli standart mezonlari bajarilishi lozim.

Gudvill ham banklar hisobida uchrashi mumkin bo‘lgan alohida nomoddiy aktivdir. U odatda korxonani yoki bankni sotib olish yoxud qo‘shib olish jarayonida yuzaga keladi. Gudvill xarid narxi bilan sotib olingan sof aktivlarning tegishli haqqoniy qiymati o‘rtasidagi farq bilan bog‘liq bo‘lib, alohida sotib olinadigan dasturiy ta’minot yoki litsenziyadan farq qiladi.

Nomoddiy aktivlar dastlabki tan olishda, odatda, tannarx bo‘yicha baholanadi. Haq evaziga sotib olingan aktivning tannarxiga xarid narxi, qaytarilmaydigan soliqlar va aktivni mo‘ljallangan foydalanish holatiga keltirish uchun bevosita zarur xarajatlar kiritilishi mumkin. Savdo chegirmalari xarid qiymatidan ayriladi. Bank ichida yaratilgan aktivlar bo‘yicha esa tadqiqot bosqichidagi xarajatlar bilan rivojlantirish bosqichidagi, belgilangan mezonlarga javob beradigan xarajatlarni farqlash talab etiladi. Xodimlarni o‘qitish, reklama, umumiy ma’muriy xarajatlar va joriy texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari odatda nomoddiy aktiv qiymatiga kiritilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2021-yil 18-noyabrdagi 20/4-son qarori bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 3336-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasi” banklarda nomoddiy aktivlarni hisobga olish uchun alohida hisobvaraqlarni belgilaydi. Ushbu hujjatning amaldagi tahriri keyingi o‘zgartirishlar bilan birga qo‘llanilishi lozim.

Hisobvaraqlar rejasiga muvofiq, 16601 — “Nomoddiy aktivlar” hisobvarag‘ida dasturiy ta’minot, mualliflik huquqi va patent kabi aktivlarning qiymati hisobga olinadi. Hisobvaraq debetida sotib olish bilan bog‘liq xarajatlar hisobga olingan qiymat, foydalanishga tayyor aktivlar qiymati va tegishli qayta baholash tuzatishlari aks ettiriladi. Kreditida esa sotilgan yoki boshqa yo‘l bilan hisobdan chiqarilgan aktiv qiymati ko‘rsatiladi.

16605 — “Yig‘ilgan eskirish summasi — Nomoddiy aktivlar (kontr-aktiv)” hisobvarag‘ida nomoddiy aktivlarning yig‘ilgan amortizatsiyasi va qadrsizlanish natijasida yuzaga kelgan zararlar hisobga olinadi. Amortizatsiya summalari ushbu hisobvaraq kreditida, aktiv hisobdan chiqarilganda tegishli yig‘ilgan summalar esa debetida aks ettiriladi.

16609 — “O‘rnatish va yaratish jarayonidagi nomoddiy aktivlar” hisobvarag‘i foydalanishga hali tayyor bo‘lmagan, o‘rnatish yoki yaratish jarayonidagi nomoddiy aktivlar bilan bog‘liq xarajatlarni jamlash uchun xizmat qiladi. Aktiv foydalanishga tayyor bo‘lgach, tegishli tartibda 16601 hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. 16617 — “Gudvill” hisobvarag‘ida esa xo‘jalik subyektlarining qo‘shilishi yoki qo‘shib olinishi natijasida vujudga keladigan gudvill hisobga olinadi.

Misol uchun, bank uzoq muddat foydalanish uchun 120 million so‘mlik bank dasturiy ta’minotini sotib oldi va uni ishga tushirish uchun bevosita bog‘liq 5 million so‘m xarajat qildi. Agar ushbu xarajatlar aktivni foydalanishga tayyor holatga keltirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa, dastlabki qiymat 125 million so‘mni tashkil etadi. Aktivning foydali xizmat muddati 5 yil deb belgilansa va to‘g‘ri chiziqli amortizatsiya usuli qo‘llansa, yillik amortizatsiya 25 million so‘mni tashkil etadi. Bu misol shartli bo‘lib, haqiqiy hisob-kitob bankning hujjatlari va hisob siyosatiga muvofiq amalga oshiriladi.

Nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya aktiv foydalanishga tayyor bo‘lgan paytdan boshlanadi. Foydali xizmat muddati huquqiy yoki shartnomaviy cheklovlar, texnologik eskirish va aktivdan kutilayotgan foydalanish davrini hisobga olgan holda belgilanadi. Amortizatsiya usuli aktivdan keladigan iqtisodiy naf qanday iste’mol qilinishini aks

ettirishi kerak; buni ishonchli aniqlash imkoni bo‘lmasa, to‘g‘ri chiziqli usul qo‘llanadi.

Nomoddiy aktiv qadrsizlanishi mumkin. Masalan, bank foydalanayotgan dasturiy tizim texnologik jihatdan eskirsa, litsenziya bekor qilinsa yoki undan kutilgan iqtisodiy naf kamayib ketsa, aktivning balans qiymati qayta ko‘rib chiqiladi. Aktiv sotilganda, foydalanishdan chiqarilganda yoki undan kelgusida iqtisodiy naf kutilmaganda balansdan chiqariladi. Bunda aktivning boshlang‘ich qiymati va unga tegishli yig‘ilgan amortizatsiya hisobdan chiqarilib, yuzaga kelgan moliyaviy natija tegishli tartibda aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlar hisobining samarali tashkil etilishi uchun bankda har bir aktiv bo‘yicha alohida analitik hisob yuritilishi zarur. Unda aktiv nomi, huquqni tasdiqlovchi hujjat, sotib olingan sana, dastlabki qiymat, foydalanishga topshirilgan sana, foydali xizmat muddati, amortizatsiya usuli va yig‘ilgan amortizatsiya summasi ko‘rsatiladi. Litsenziyalar muddati tugashini nazorat qilish, foydalanilmayotgan dasturlarni aniqlash va axborot xavfsizligi talablariga rioya etish ichki nazoratning muhim yo‘nalishlaridir.

Nomoddiy aktivlarni bankning o‘zida yaratish jarayonida tadqiqot va ishlab chiqish bosqichlarini farqlash alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot bosqichida yangi bilim yoki texnik yechimlarni izlash bilan bog‘liq xarajatlar, odatda, yuzaga kelgan davr xarajatlari sifatida tan olinadi. Ishlab chiqish bosqichidagi xarajatlar esa faqat texnik jihatdan yakunlash imkoniyati, aktivdan foydalanish yoki uni sotish niyati, kelgusida iqtisodiy naf olish imkoniyati, zarur resurslarning mavjudligi va xarajatlarni ishonchli o‘lchash shartlari birgalikda bajarilgandagina aktiv qiymatiga kiritilishi mumkin. Masalan, bank yangi mobil ilova ishlab chiqish loyihasida dastlab bozor va texnik imkoniyatlarni o‘rgansa, bu tadqiqot bosqichi hisoblanadi; tasdiqlangan texnik loyiha asosida ishlaydigan mahsulotni yaratish esa tegishli mezonlar bajarilganda ishlab chiqish bosqichi sifatida baholanishi mumkin.

Nomoddiy aktivning foydali xizmat muddati cheklangan yoki noaniq bo‘lishi mumkin. Foydali xizmat muddati cheklangan aktivlar bo‘yicha amortizatsiya hisoblanadi. Foydali xizmat muddati noaniq deb baholangan aktivlar esa amortizatsiya qilinmaydi, biroq ularning qadrsizlanishi kamida har yili hamda qadrsizlanish alomatlari yuzaga kelganda tekshiriladi. Bunda “noaniq muddat” aktivdan cheksiz foydalanish degani emas; u aktivning iqtisodiy naf keltirishi kutilayotgan davrni ishonchli chegaralash imkoni yo‘qligini anglatadi.

Banklarda nomoddiy aktivlar bo‘yicha ichki nazoratning amaliy jihatlari ham muhimdir. Har bir dasturiy mahsulot va litsenziya uchun mas’ul bo‘linma belgilanib, foydalanish huquqini tasdiqlovchi shartnomalar, litsenziya kalitlari, yangilanish muddatlari va foydalanuvchilar soni hisobga olinishi kerak. Axborot texnologiyalari bo‘linmasi bilan buxgalteriya xizmati o‘rtasida muntazam ma’lumot almashinuvi yo‘lga qo‘yilsa, foydalanilmayotgan yoki muddati tugagan litsenziyalar bo‘yicha ortiqcha xarajatlarning oldi olinadi. Shuningdek, aktivning texnologik jihatdan eskirishi, kiberxavfsizlik talablariga mosligi va muqobil dasturga o‘tish zarurati davriy baholab borilishi lozim.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiya qilishda faqat buxgalteriya registridagi qiymatlarni solishtirish yetarli emas. Bank aktivdan haqiqatda foydalanayotganini, tegishli huquqiy hujjatlar amalda ekanini, aktivning texnik holati va undan foydalanish imkoniyati saqlanganini ham tekshirishi zarur. Aniqlangan farqlar bo‘yicha inventarizatsiya dalolatnomalari rasmiylashtirilib, zarur hollarda aktivning foydali xizmat muddati, amortizatsiya hisoblash tartibi yoki balans qiymati qayta ko‘rib chiqiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, nomoddiy aktivlar zamonaviy tijorat banklari faoliyatining muhim resurslaridan biri hisoblanadi. Raqamli bank xizmatlarining kengayishi dasturiy ta’minot, litsenziyalar, patentlar va boshqa intellektual mulk obyektlarining iqtisodiy ahamiyatini oshirmoqda. Ular bank operatsiyalarini tezlashtirish, xizmatlar sifatini yaxshilash, xarajatlarni optimallashtirish va mijozlarga qulay xizmat ko‘rsatishga yordam beradi.

Nomoddiy aktivlarni hisobga olishda ularni tan olish mezonlariga rioya qilish, dastlabki qiymatni asosli shakllantirish, foydali xizmat muddatini to‘g‘ri belgilash va amortizatsiyani o‘z vaqtida hisoblash muhimdir. 3336-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan hisobvaraqlar rejasi doirasidagi 16601, 16605, 16609 va 16617 hisobvaraqlari banklarda nomoddiy aktivlarning harakati va qiymatini tizimli aks ettirish imkonini beradi.

Banklarga nomoddiy aktivlar bo‘yicha hujjatlarni muntazam inventarizatsiya qilish, litsenziya va dasturiy mahsulotlardan foydalanish huquqlarini nazorat qilish, texnologik eskirish xavfini baholash hamda aktivlar hisobini xalqaro standartlar va milliy me’yoriy talablar bilan uyg‘unlashtirish tavsiya etiladi. Bu esa moliyaviy hisobotning ishonchliligini va bank resurslaridan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2021-yil 18-noyabrdagi 20/4-son qarori. “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasini tasdiqlash to‘g‘risida”. Ro‘yxat raqami 3336, 26.11.2021. https://lex.uz/uz/acts/-5744540

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2026-yil 26-maydagi 10/14-son qarori. “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida”. Ro‘yxat raqami 3336-4, 29.06.2026. https://lex.uz/uz/acts/8296139

3. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-404, 13.04.2016. https://lex.uz/docs/2931253

4. IFRS Foundation. IAS 38 — Intangible Assets. https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-38-intangible-assets/

5. IFRS Foundation. IAS 36 — Impairment of Assets. https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-36-impairment-of-assets/